

A 450 éves váradi nyomdászat rövid története

Bánfi Szilvia, V. Ecsedy Judit

Idén 450 éves a váradi könyvnyomtatás. A Partium legjelentősebb városában, Váradon,¹ a könyvnyomtatás nem volt folyamatos: a 16. században négy évig, a 17. században húsz évig működött a városban tipográfia. Csak 1745-től kezdve beszélhetünk folyamatosságról. A korai váradi könyvnyomtatásnak ezek a rövid szakaszai mégis emlékeztetnek, hiszen neves nyomdászok tevékenysége kötődik a városhoz: előbb a Hoffhalter-család tagjai, majd Szenci Kertész Ábrahám révén kerültek ki váradi nyomtatványok.²

Várad 16. századi nyomdászattörténete³ szorosan kapcsolódott Debrecen városához, és kizárólag a Magyarországra menekült Hoffhalter nyomdász-családhoz köthető. A Körös-parti város első nyomdása a 450 évvel ezelőtt, nagy valószínűséggel 1565. év második harmadát követően, szeptember-október folyamán Debrecenből érkezett európai rangú tipográfus, Raphael Hoffhalter volt. Először nevének elhallgatásával nyomtatott Debrecenben, majd amikor végérvényesen kiderült számára, hogy soha többé nem térhet vissza Bécsbe, célja már csak a megélhetését biztosító önálló, magyarországi nyomdai

vállalkozása megteremtése lehetett. A Kelet-Magyarországon felállított önálló nyomdai műhelye tartalmazta a Bécsből kimenekített egykori készletének egyes darabjait. Ezt egészítette ki a császárvárosból utóbb beszerzett újabb könyv-
díszekkel, iniciálékkal, betűtípusokkal, illetve a Debrecenben általa metszett új, 119 milliméteres antikva szövegtípussal.

Raphael Hoffhalter legkésőbb október elején nyomdai vállalkozását átköltöztette Váradra. Távozásában valószínűleg fontos szerepe lehetett a debreceni bizonytalan közállapotoknak. Az 1564. évi egymást követő többszöri, hatalmas pusztítással járó debreceni tűzeseteknek, illetve a városra törő Balassa Menyhárt csapatai, 1565-ben pedig Székely Antal kapitány emberei által okozott rombolásoknak. E körülmények nem kedveztek a nyomdai vállalkozását újraindító tipográfusnak. Ezt a vélekedést erősíti még, hogy Raphael Hoffhalterrel együtt Török Mihály is Váradra költözött. A civisvárosban 1566-ban és 1567 első felében szünetelt a nyomtatás.

A 16. századi Várad

Az első váradi nyomtatvány címlapja

1. 18. századi elnevezése Nagyvárad, jelenleg Oradea, Románia.
2. A szerzők kutatását az OTKA K 10423 sz. program támogatta.
3. A váradi nyomdászattörténetet részletesen tárgyalja Naményi Lajos, *A nagyváradai nyomdászat története*. Bp. 1902. U az: In: Magyar Könyvszemle 1901. 170–182, 280–296. Tanulmányunk e monográfia figyelembevételével, ennek az újabb kutatási eredményekkel való kiegészítésével készült.

Az első váradi nyomtatvány Melius Juhász Péter *A szent Jób könyvének a sídó nyelvből és a bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása* címen kiadott rész-bibliafordítása volt. Az ajánlás keltezése szerint e nyomtatvány 1565. november 25-dikét követően készült el.

1566-ban Raphael Hoffhalter váradi műhelye *Keresztyéni gyülekezetben való isteni diczeretek* címen énekgyűjteményt jelentetett meg. A Váradi Énekeskönyvként ismeretes nyomtatvány L. F. monogramos összeállítója az *öregbített és emendált* kötethez felhasználhatta Huszár Gál 1560/61. évi énekeskönyvét, ezért tartalma sokban megegyezik a debreceni mintájú énekeskönyvekével.

Hitelesnek tekinthető 18. századi források említették a példányból napjainkban már nem ismert Melius *Újszövetség*-fordítás egykori megjelenését. Mindkét adatközlő a Melius-fordítás nyomtatási helyeként Szegedet nevezte meg. A török által megszállt Szegeden tipográfia jelen ismeretünk szerint nem működhetett, és ebben az időszakban nem is működött. A nyomtatás valós helyszínéként ezért megbízatosabbnak Várad tekinthető, ahol az 1567. esztendő elején jelenhetett meg Melius *Újszövetség*-fordítása.

Ellentmondásos Melius Juhász Péternek az 1566. szeptember 10-dikén befejezett *Az Szent Janosnac tött ielenesnac ...magyarazása* című írásának kinyomtatása. Címlapján a megjelenés helye és időpontja szerint ugyanis *Varadon MDLXVIII* olvasható az impresszumban. A betűtípusok alapján megállapítható, hogy a kötet fő-része Raphael Hoffhalter önálló magyarországi készletével, a váradi tipográfiájában készült, míg az előszót és a hibajegyzéket tartalmazó első, valamint utolsó füzetet a debreceni városi nyomda 1567. évben használt betűkészletével nyomtatták. Az unitárius-református ellentétek kiéleződése miatt a nyomdai munkálatok alatt már valóban feszült lehetett Raphael Hoffhalternek a viszonya Melius-szal, mivel Dávid Ferenc és hívei meghívták őt János Zsigmond gyulafehérvári udvarába „királyi nyomdásznak,” amelyet Hoffhalter el is fogadott. Ezért Váradról gyorsan kényszerült távozni. Mivel Hoffhalternek munkája és pénze feküdt a kinyomtatott kötetben, ezért nyilván anyagi megfontolásból az elkészült főrészt hátrahagyva távozott Váradról, feltehetően még a nyár folyamán. Hiszen 1567 augusztusának második felében már Gyulafehérváron

A Szent Janosnac tött ielenesnac ... kétféle betűtípussal szedett részei

nyomtatta ki Dávid Ferencnek a reformátusok ellen megfogalmazott unitárius vitáitát *Refutacio scripti Petrii Melii*, ... címen, amelynek a János Zsigmond részére dedikált, utóbb nyomtatott ajánlása 1567. szeptember 1-jén kelt. Ettől az időponttól Raphael Hoffhalter minden kétséget kizáróan az unitáriusok szolgálatában működött a nyomdai vállalkozását. Elhatározásában nem vallási meggyőződése, hanem sokkal inkább nyomdai vállalkozásának anyagi biztonsága befolyásolta. Ottani működése rövid ideig, 1568. február végén bekövetkezett váratlan haláláig tartott csupán.

A Dávid Ferenc vezette unitáriusok és a Melius Juhász Péter irányította reformátusok között az egyre elmélyülőbb ellentét heves hitviták sorozatát indította el az 1560-as évek közepétől. A két vallási felekezet között az 1569. év végére kiéleződött ellentétet Váradon október 20–25-dike között megtartott hitvitán János Zsigmond előtt kívánták rendezni. A disputáció a János Zsigmond támogatását elnyerő unitáriusok megerősödésével végződött. E hitvitán részt vett az a Sásvári Gergely református lelkész is, aki állítólag ott nézeteltérésbe került Melius-szal, és ezt követően 1570-ben váradi impresszummal a saját álláspontját tükröző írását megjelentette. A példányból nem, csak Kemény József leírásából ismeretes kiadványon a nyomda neve nem szerepelt. Ezért több mint száz esztendőn át próbálták a nyomdászattörténeti szakirodalomban választ adni arra a kérdésre, hogy Váradon ki lehetett a nyomtató és milyen tipográfiai készlettel nyomtatta ki Sásváriak e művét. Ezt a sokáig megoldatlan kérdést a legújabb kutatás tisztázta, megállapítva, hogy Kemény József hamisítása

Sásvári koholt műve. Vagyis 1570-ben Váradon nyomda nem tevékenykedhetett.⁴

Várad második tipográfusa, aki a 16. században a városban működtette officináját, Raphael Hoffhalter fia, Rudolf volt, aki szintén Debrecenből érkezett a Körös-parti városba.

Beregszászi Péter vitairata a jezsuiták ellen

Hoffhalter Rudolf 1584–1585 között, közel egy esztendőre nyomdájával együtt, átköltözött Váradra. Ennek okát is csak találgathatjuk. A szakirodalomban indokként Bartha Boldizsár krónikájára hivatkozva a cívisvárost sújtó 1585. évi éhínséget és pestisjárványt említették. Valószínűbbnek látszik inkább az a feltevés, amely szerint Beregszász Péter váradi esperes írásainak megjelentetése céljával költözött Hoffhalter Rudolf nyomdái készletével a Körös-parti városba. A váradi tevékenységét bizonyító példányból ismert nyomtatványai arról tanúskodnak, hogy az 1583–1584 közötti időszakban még a Debrecenben beszerzett új könyvdíszekkel kiegészült teljes tipográfiai felszereléssel költözött át. Míg Váradon volt, ezalatt Debrecenben a nyomdázat szünetelt.

Mai tudásunk szerint Hoffhalter Rudolf váradi működése nem töltött ki egy esztendőt sem. Először Decsi Gáspár tolnai prédikátor prédikációinak újabb kiadását jelentette itt meg a részegségről, a parázناسágról és egyéb bűnről, majd Beregszászi Péter váradi református esperesnek a református álláspontot védelmező írásait. Ugyanebben az évben adta ki a példányból ma

már nem ismeretes, csak későbbi századok forrásában említett 1585. évre szóló kalendáriumot, amelyben olvasható volt egykoron a XIII. Gergely pápa által elrendelt naptárreformot verses formában támadó, feltételezhetően Beregszászi által írt vers is. Hoffhalter Rudolf a következő esztendőben Beregszászi Péter jezsuiták ellen írt református vitairatát nyomtatta ki *Apologia pro ecclesiis reformatis* címen. A kötet végén említett tett a Félégyházi Tamás által készített magyar *Újszövetség*-fordítás megjelentetésének tervéről. Valószínűleg e jelentős munkának debreceni megjelentetése miatt tért vissza Hoffhalter Rudolf a cívisvárosba még 1585 folyamán, ahol a következő esztendőben hozzákezdett a terjedelmes mű kinyomtatásához, ám halála miatt a nyomtatást már nem ő fejezte be.

A Hoffhalter-nyomda távozása után több mint fél évszázadig nem folyt könyvnyomtatás Váradon. Az új nyomda felállítását az tette lehetővé, hogy Bethlen Gábor fejedelem öccse, iktári Bethlen István végrendeletében nagylelkű adományt tett a nyomda alapítására és a Biblia kinyomtatására. A váradi református egyház új tipográfiajának vezetőjéül Szenci Kertész Ábrahámot szemelte ki. A nyomda alapításának fő motívuma tehát a Károlyi Gáspár-féle református Biblia újbóli kinyomtatása volt, amely egyaránt szívügye volt Bethlen Istvánnak és I. Rákóczi György fejedelemnek, illetve feleségének, Lórántffy Zsuzsannának.

De mindaddig, amíg a Biblia előkészületei folytak, Szenci Kertész Ábrahám számos más

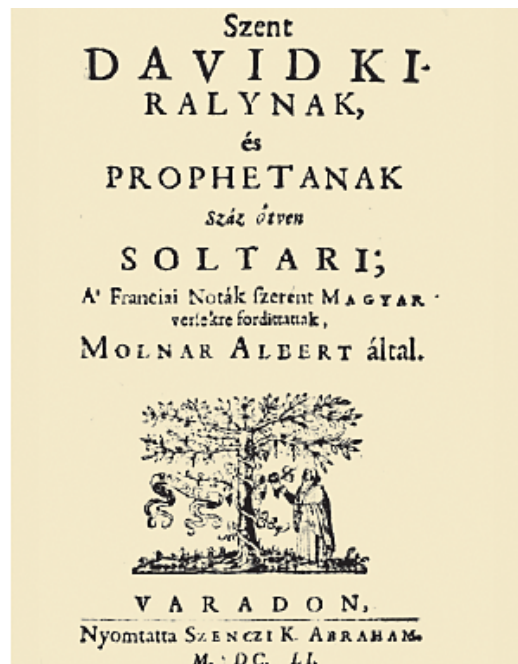
Várad címere 17. századi könyvekben

4. Varga Bernadett, *Sásvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról. Hiteles-e a Szent ... vallásnak védelmezése című mű leírása?* Magyar Könyvszemle 2007/1. 96–104.

könyvet is kinyomtatott. Ő adta közre Balassi Bálint és Rimay János verseinek első rendezett kiadását. Folyamatosan ellátta tankönyvekkel a nevezetes váradi iskolát, emellett évente magyar nyelvű naptárat adott ki. De készült itt *Alom könyvecske*, egy korai méhéskönyv, református zsolttároskönyv kottával és a nélkül, orvosi tanácsok, vallási és politikai röpiratok. Működésének legnagyobb eredménye – s egyúttal a 17. századi magyar nyomdászat csúcsteljesítménye – azonban mégiscsak a *Váradi Biblia* lett.

A Váradi Biblia főcímlapját díszítő hattyús iktári Bethlen-címer

Váradi zsolttár-kiadás 1651-ből, címlapján a Szenci Kertész által használt Elzevier-jelvényyel

A kinyomtatás munkáját az Újszövetséggel kezdték, amely még a török ostrom előtt, 1660-ban el is készült Váradon, és az Ószövetség nagyobb részét is még itt nyomták. Várad ostroma megzavarta a Biblia nyomtatási munkálatait. Miután a vár elesett, az Ali pasa és Barcsai Ákos fejedelem közötti megállapodás értelmében a nyomda felszerelését a „nyomatásban lévő bibliai exemplárokkal és mindennemű könyvekkel” együtt Kolozsvárra szállították. Itt fejeződött be 1661-ben az Ótestamentum nyomtatása. Épp-

úgy, mint a *Vizsolyi Biblia*, a *Váradi Biblia* is nevében viseli nyomtatásának helyét. Anélkül, hogy az elődök és utódok érdemeit kisebbítenénk, a váradi könyvnyomtatásnak ez a két évtizede (1639? – 1660 között) a virágkor volt: a kortársak és az utókor egyaránt az akkori idők legnevezetesebb nyomdászának a Váradon nyomtató Szenci Kertész Ábrahámot tartották.⁵ Nem ok nélkül: a korszak váradi nyomtatványai valóban kiemelkedő színvonalat képviseltek. Szenci Kertész Ábrahám nemcsak a 17. századi, hanem az egész magyarországi nyomdatörténetnek egyik legkiemelkedőbb alakja. Nyomtatványainak magas színvonala, tipográfiai igényessége, tudatos szöveggondozói tevékenysége a kor legjobb nyomdászai közé emeli a váradi mestert.

Míg régi nyomdáink közül egyetlenegynek származási helyét sem jegyezték fel a kortársak vagy a közvetlen utókor, addig a váradi tipográfia eredetét a hagyomány kétféleképpen is számon tartotta: Szalárdi János kortárs krónikaíró úgy tudta, hogy a lüneburgi fejedelemségből hozták az új tipográfiát. Másképp írt a nyomda alapításáról egy emberöltővel később Pápai Páriz Ferenc, aki a felszerelést hollandiai eredetűnek tudta.

Szenci Kertész váradi nyomtatványaiából rekonstruálható betűkészlet 23 féle betűtípusból állt, köztük görög és héber betű is. A könyvek díszítésére négy sorozat különféle méretű díszes kezdőbetűje és 32 különféle könyvdíszje szolgált.

5. V. Ecsedy Judit, „A híres Szenci Ábrahám nevezetes váradi tipográfiája”. In: *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993* (Bp. 1997), 289–322.

Miután a törökök elfoglalták Váradot és környékét, a század folyamán többé nem található ott a könyvnyomtatás. Csak 85 év múltával létesült újra könyvnyomtató műhely Váradon, ez az új alapítás azonban a két korábbi protestáns tulajdonú tipográfia után a katolikus egyház intézményeit szolgálta.

Könyvdíszek a Váradai Bibliából

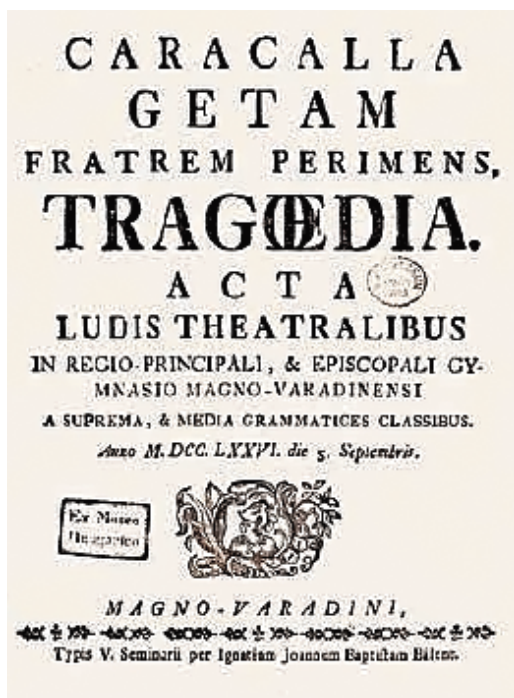
A helyi művelődési élet kibontakozása a 18. század során teljes egészében a katolikus főpapság szándékai szerint alakult. A katolikus papi utánpótlást szolgáló szeminárium mellett működő nyomda gondolata valószínűleg már korábban felmerült, mégis a megvalósítás és a nyomda alapításának körülményei érdekes véletlenek sora. 1740 januárjában Csáky Miklós püspök Paxy Lajos pálost szeretete volna Váradra tanárnak meghívni. Paxy nagyszabású, terjedelmes latin munkája éppen sajtó alá került Komáromban.⁶ Kinyomtatását Csáky püspök támogatta, majd

Komáromból származó könyvdísz a váradai Szemináriumi nyomdában

a nyomtatást végző mestert, a vállalkozó kedvű Schmidt János Miklóst meghívta magához Váradra szemináriumi nyomdásnak. Schmidt egész nyomdafelszerelésével együtt megindult Váradra – az ország másik végébe, azonban 1740. júliusi megérkezése után éppen csak megkötötték a szerződést, és augusztusban a fiatal nyomdász meghalt.⁷

A püspök az özvegytől már a következő évben megvásárolta a nyomdát, de mestert jó darabig hiába keresett. Végre 1744-ben sikerült Kállai Gergely tipográfust szerződtetni, majd egymást váltották a nyomda bérlői. A kiadványokon a nyomda neve mint Szemináriumi nyomda szerepelt, de már jelölték, hogy a Sarlós boldogasszony oltalma alá helyezett váradai papnevelde termékeről van szó. A nyomdafelszerelés felújítására csak az 1760-as években került sor, amikor a Patachich Ádám püspök tudós mecénatúrájának köszönhetően nagy anyagi áldozattal Bécsből hozatott új nyomdabetűket. Ugyanakkor néhány még Schmidttől származó, komáro-

Egyike a váradai püspöki udvarban előadott és kinyomtatott opera librettóknak

6. V. Ecsedy Judit, *Egy komáromi nyomdász 1740-ből* [Schmidt János Miklós]. In: Magyar Könyvszemle 1992. 269–274.

7. Szelestei N. László, *Adatok a Nagyváradai Szemináriumi nyomda történetéhez*. In: Magyar Könyvszemle 1992. 275–284.

mi eredetű könyvdísz sokáig nyomon lehet követni, azt a jellegzetes fejléct, amely a nádasban szappanbuborékot fúvó gyermeket ábrázol, még a 19. század elején is használták.

A nyomda legtermékenyebb korszaka arra a tizenöt évre esik, amikor Bálent Ignác János volt a Szemináriumi nyomda bérlője, 1771 és 1786 között. Megszaporodott a kiadványok száma, és – családját is bevonva – rendbe tette a betűkészletet. A nyomda különösen akkor virágzott, amikor Váradon olyan főpapok voltak, akik maguk is folytattak irodalmi munkásságot, azaz érdekük volt, hogy műveik megfelelő színvonalú külsővel jelenjenek meg a helyi nyomdában. Legjobb példa erre Gánóczy Antal kanonok, akinek váradi működése alatt szinte minden munkája a Szemináriumi nyomdában jelent meg. Ne ki köszönhető a nyomda újabb frissítése, amikor 1776 után görög betűket és nyomdadíszeket is hozatott Bécsből.

Biztosak lehetünk abban, ezt a korabeli számadások is bizonyítják, hogy a nyomdásznak

A konkurens, Szigethy Mihály nyomtatványa 1812-ből

legtöbb dolga a hivatalos és gazdasági, egyház-kormányzattal és szervezettel kapcsolatos nyomtatványok, kimutatások készítése volt. Ezeknek nemcsak nyomtatása, hanem megszerkesztése is komoly tudást igényelt, ugyanakkor a könyvszet szinte egyáltalán nem ad számot róluk.⁸

Gottlieb Antal Ferenc a 19. század elején, 1804. július 1-jén 1000 rh. forintért megvásárolta a Szemináriumi nyomdát. Ez a vállalkozása azonban nem volt hosszú életű. Váradi tevékenysége alatt arra törekedett, hogy a városban ne legyen konkurens, de ezt végül nem sikerült elérnie. Nem tudta megakadályozni a Medgyes Pál özvegye által Bihardíszegről 1798-ban Váradra költöztetett tipográfia ténykedését. Ezt a tipográfiát a Debrecenből távozni kényszerülő Szigethy Mihály nyomdász 1804-ben vette meg, és működtette 1812-ig. Váradon tehát a 19. század elején már két műhely dolgozott párhuzamosan. A versengést közöttük a katolikus egyház támogatását élvező, a nyomdai munka színvonalára hangsúlyt fektető Gottlieb műhely nyerte meg.

Gottlieb Antal Ferenctől a nyomdát 1808-ban Tichy János vásárolta meg, aki Gottlieb váradi műhelyének faktora volt. 1839-ig vezette a tipográfiát, amelynek betűkészletét több alkalommal felújította. A latin, magyar nyelvű munkák nyomtatása mellett a német nyelvű művek kiadása érdekében megfelelő betűket szerzett be. Váradon először franciául ő adott ki nyomtatványt, Hatvani Istvánnak *Essai des sentiment* című művét 1808-ban. Harmincegy évi működése alatt mintegy 200 művet jelentetett meg, leginkább alkalmi kiadványokat.

Tichy János 1838. december 21-dikén, halála előtt nem sokkal társul vette fiát, Tichy Alajost. Ő rövidesen ismételt modernizálta a nyomdai készletet. Váradon elsőnek ő alkalmazott gyorsajót. Ez lehetővé tette számára, hogy a város, illetve Bihar megye számára a megrendelt hivatalos formanyomtatványokat gyorsan szolgálthassa. Ennek következtében nyomdai vállalkozása anyagilag gyarapodott. Működése során mintegy 160 alkalmi kiadványt adott ki. 53 éves korában bekövetkezett halálát követően, 1862. július 18-dikán a nyomda vezetését fia, Tichy Ákos vette át. Ő világot látott, tanult ember volt. Tizenkét évig vezette a családi vállalkozást. Bár nagy szakértelemmel látott hozzá a tipográfia

8. A nagyváradi Szemináriumi nyomda történetéről és kiadványairól lásd Emödi András, *A nagyváradi Szemináriumi nyomda 1745–1804*. Nagyvárad–Budapest 2004.

vezetéséhez, utóbb a közügyek miatt elhanyagolta nyomdai teendőit. Időközben azonban erős konkurens akadt. 1868-ban Hügel Ottó alapított nyomdát Váradon, amely egyre jobban háttérbe szorította a több generáció óta működő Tichy nyomdát. 1874-ben Tichy Ákos kénytelen volt elavult műhelyét átengedni az időközben bevont társnak, Hollósy Lajosnak.

Hollósy Lajos 1846-ban, mint könyvkötő telepedett le Váradon, ahol könyvkereskedést is nyitott, tehát nem volt szakember. A hatalmas veszteséget felhalmozott Tichyért kezességet vállaló Hollósy nem tudta kezelni az eladósodott tipográfát. Így az csődbe jutott. Ezért azt átadta fiának, Hollósy Jenőnek, de ő sem boldogult a vállalkozással, ezért 1882-ben eladta a nyomdát ifj. Bergel Sámuelnek.

A kiegyezést követő gazdasági folyamatok hatására a nyomdászat törvényileg biztosított szabad iparággá vált. Sorra létesültek olyan vállalkozások, amelyek nyomdai tevékenységet is elláttak. A polgárosodó helyi közösségek információhoz való jutásának vágya a helybeli, az országos és a nemzetközi eseményekről tudósító hírlapok elterjedését eredményezték. Az alábbiakban a legjelentősebb nagyváradi hírlapok szempontjából szólunk röviden a jelentősebb váradi tipográfiaiokról.

1862-ben a Tichy nyomda sajtója nyomtatta ki az első nagyváradi lapot *Bihar* címen (szerkesztő Györfly Gyula, főszerkesztő Rádl Ödön), amely 1863. október végével megszűnt. 1867. június 15-dikén indult meg

Hügel Ottó

ugyanebben a nyomdában, Hollósy Lajos kiadásában, a második *Bihar* címen kiadott lap, amelynek Súlyom Fekete Ferenc és Juhász Gyula ügyvédek, rövid ideig Hollósy Lajos, utóbb Tausek Ferenc volt a szerkesztője. Ez az ellenzéki balközép politikáját támogató, a vármegyei nemesség szemléletét tükröző hírlap volt. Később a szabadelvű párt közlönye lett, Riskó János, végül Gyalokay Lajos szerkesztésében.

Az 1861-ben Váradon letelepedett Hügel Ottó 1868-ban nyitotta meg nyomdai vállal-

kozását. Megvásárolta Moll Gusztáv 1858-ban alapított kőrajznyomdáját. 1862-ben könyvkereskedés engedélyezéséért folyamodott, amit elutasítottak. Ezért még ebben az évben megvásárolta Demjén József könyv- és papírkereskedését. 1863-ban könyvkötői iparüzletre kért és kapott engedélyt. 1868. május 2-dikán megindította a nagyváradi Kereskedelmi Csarnok hivatalos közlönyét *Nagyváradi Lapok* címen (szerkesztő Sipos Árpád jogakadémiai tanár, főszerkesztő Batterszéki Lajos ügyvéd volt). 1870. június 30-dikán ugyan megszűnt a lap, de helyette kiadták a hosszú ideig megjelenő *Nagyvárad* című (szerkesztők Batterszéki Lajos, Rácz Mihály, Hügel Ottó), a politikát kezdetben kizáró társadalmi és gazdasági napilapot. Tisza Kálmán pártjának hatalomra kerülését követően, az 1870-es évek végén azonban követte a kormánypárt irányvonalát. Több évig a Szabadelvű Párt hivatalos közlönye lett.

1891-ben vette át a Hügel-féle nyomdát Láng József Lipót, aki az aradi kezdetet követően 1879-től több budapesti nyomdában is dolgozott. Számos szakmai cikk szerzője volt, és hosszú éveken át a vidéki laptulajdonosok érdekeit vezetőségi tagként képviselte szövetségükben. 1891-től a tulajdonába került *Nagyvárad* szerkesztésében közreműködtek: Iványi Ödön, Sas Ede és Fehér Dezső.

1874-ben indította meg Nagyváradon saját nyomdai vállalkozását Laszky Ármin, aki korábban a pesti Athenaeum szedője, majd korrektora volt. 1870-ben jött Váradra, ahol 1874-ig Hügel Ottónál dolgozott, majd önállósította magát. Nyomdai készlete

Laszky Ármin

2 gyorsajtó, 1 kézi-sajtó, 1 amerikai sajtó, 1 vágógép, 1 drótfűző, 1 kartonvágó gép, 1 stereotipia és segédgépek, 1 simító-gép. Nyomdai vállalkozásában nyolc segédet alkalmazott. Laszky kiadásában jelent meg 1874-től a *Szabadság* című napilap, amelyet a Szabadelvű Párt hivatalos orgánusaként Rácz Mihály városi főjegyzővel és Dús László ügyésszel alapított meg. Az ellenzék hivatalos lapjának számító sajtóorgánium munkatársai között találjuk Bíró Lajost, Nagy Endrét, Krúdy Gyulát és rövid ideig Ady Endrét.

Az 1882-ben az egykori Tichy–Hollósy-féle sokszorosító műhelyt megvásároló ifj. Berger Sámuel új korszerű gépekkel szerelte fel a tipográfiát, amelyben 14 munkatársat alkalmazott. 1898. október 1-jétől e műhely kiadásában jelent meg a részjegyekre alapított, liberális irányultságú *Nagyvárad* *Napló* Fehér Dezső laptulajdonos és Dési Géza ügyvéd szerkesztésében. Az ellenzéki séget állandóan szem előtt tartó lap munkatársa volt 1901 májusától nem egészen két esztendőn át Ady Endre is.

1889-ben részvénytársasági alapon kezdte meg működését a Szigligeti nyomda, de a működése nem járt sikerrel, ezért a tulajdonosok felszámolták a vállalkozást. Déri János megváltotta, majd saját neve alatt tovább üzemeltette a tipográfiát. Később társult Boros Jenővel, aki utóbb megvette a céget. 1898-tól saját maga vezette a nyomdát, amelynek felszerelése 1 amerikai gyorsajtóval és 1 iker körforgó géppel rendelkezett. Tizenhárom alkalmazottat, közülük öt nőt foglalkoztatott, akiknek munkáját hat tanuló is segítette. 1899-ben vállalkozását papírkereskedéssel bővítette. 1900. június 15-dikétől Halász Lajos, a *Nagyvárad* *Napló* korábbi munkatársa szerkesztésében e nyomdában készült a *Nagyvárad* *Frisz Újság*.

A nagyvárad

A nagyvárad

A *Holnap* antológia szecessziós borítója

A felsorolt nyomdák mellett számos kisebb jelentőségű nyomtatóműhely is működött Nagyváradon. A századfordulón a nagyvárad

A várad

9. Boka László, *Magyar lelkek forradalma. 100 éves A Holnap*. – <http://epa.oszk.hu/00800/00885/00008/pdf/020-022.pdf>

10. A 19–20. századi nagyvárad